

ГОЛОВКІН Богдан Миколайович — кандидат юридичних наук, асистент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної юридичної академії імені Ярослава Мудрого (м. Харків). Сфера наукових інтересів — кримінологія та філософія права.

КРИМІНОЛОГІЧНА ГЕНЕЗА КОРИСЛИВИХ УБИВСТВ У НАЙДАВНІШИХ ПАМ'ЯТКАХ ПРАВА УКРАЇНИ-РУСИ

Умисне вбивство небезпідставно вважається найдавнішим злочином на Землі. Починаючись з біблійного вбивства Каїном свого брата Авеля [1, с. 4], цей кривавий слід тягнеться із глибин століть через всю історію людства до наших часів. Споконвіку чинне місце в структурі умисних убивств належить убивствам із корисливих мотивів (корисливим убивствам). Останні завжди були мірилом духовного стану суспільства тієї чи іншої епохи, відбивали життєвий уклад і систему цінностей, етико-правових поглядів і переконань населення, характеризували економічну й соціальну ситуацію відповідної суспільно-політичної формації. Відтак історикографічне дослідження пам'яток права дасть змогу простежити кримінально-правову і кримінологічну генезу аналізованих злочинів, встановити специфіку корисливої мотивації у розрізі історичних умов, показати еволюцію кримінологічних теорій попередження.

Для більш рельєфного відображення етимології кримінологічної думки щодо корисливих убивств вважаємо за доцільне поділити запропоноване історикографічне дослідження на чотири основних періоди, виходячи з характеру пріоритетів попереджувальної діяльності законодавця: період кровної помсти; система композицій; етап смертної кари; позбавлення волі.

Початковий етап становлення усного звичаєвого права на Русі датується X століттям. Фактично це була епоха нормативного закріплення усталених звичаїв кровної помсти східнослов'янських племен на території майбутньої Київської Русі. Характерною особливістю цього періоду було зосередження права помсти за жертву умисного вбивства в руках членів її сім'ї. Превентивна функція правових інституцій носила приватний характер, а її реалізація залежала від волі родини загиблого. Так, у найдавніших пам'ятках права, що дійшли до наших часів, договорах великих київських князів Олега (911 р.) та Ігоря (945 р.) з греками у ст. 4 і ст. 13 відповідно встановлювалося право кровної помсти сім'ї вбитого щодо вбивці, затриманого на місці вчинення злочину [2, с. 42]. У суспільній свідомості тих часів зі смертю вбивці асоціювалося відновлення справедливості, що цілком відповідало варварським звичаям і культурі греко-візантійських цивілізацій, успадкованих слов'янським населенням Київської Русі. Суспільна практика легітимізованих убивств злочинців завдавала відчутної шкоди народонаселенню, князі втрачали своїх підданих (потенційних воїнів, платників податків, голів сімей), від чого страждала державна казна, послаблювалася обороноздатність країни. Кровна помста викликала ланцюгову реакцію, приносячи нові жертви, сіючи ненависть і жорстокість серед населення, що призвело до вивітрювання її превентивного ефекту, однак в історичних умовах тієї доби не існувало іншого способу захистити життя підданих від умисних вбивств.

Прийняття християнства на Русі (X ст.) з його прогресивно-гуманістичною ідеологією і новою системою цінностей вимагало перегляду існуючої системи покарань. Каральна політика зазнала суттєвого впливу православної релігії, унаслідок чого непохитні традиції кровної помсти значно ослабли за рахунок закріплення так званої системи композицій (грошової компенсації за голову загиблого). Розвиток композиційних санкцій, у тому числі за найтяжчі злочини, обумовлений соціально-політичними процесами. Створення централізованої київської держави призвело до соціальної стратифікації, виділення княжої знаті, закріплення за нею низки привілеїв. Кримінальна політика була надзвичайно кон'юктурно сприятливою і багато в чому залежала від політичної волі правлячої еліти. Перед останньою стояла непроста задача: з одного боку, обмежити застосування кровної помсти, яка завдавала значної шкоди авторитету

влади, а з іншого — надійно захистити життя і здоров'я феодалів. Компроміс виражався в установленні грошового еквіваленту людського життя залежно від соціального статусу вбитого. У такий спосіб влада намагалася одночасно поповнювати державну казну (за рахунок вір) і компенсувати втрату годувальника сім'ї загиблого (головництво), демонструючи населенню переваги системи композицій. Переконатися у сказаному можна на прикладі аналізу положень найвидатнішої пам'ятки феодального права — Руської Правди.

В усіх редакціях Руської Правди (Коротка Правда XI ст., Поширена Правда і Скорочена Правда XII ст.) передбачається покарання за вбивство. За звичайне вбивство простолюдина (челяді, смердів, холопів), а також княжих людей (огнищанина, рядовича, дворецького, тіуна) у ст.ст.1, 19-27 Короткої Правди і ст.ст.1-8, 11-18 Просторової Правди, встановлювалася альтернативна санкція: кровна помста або грошова компенсація сім'ї потерпілого, так зване головництво, (від 40 до 80 гривень за голову загиблого, залежно від його соціального статусу). Право вибору санкції залишалося за родичами загиблого. Коли вбивцю знайти не вдавалося, то на общину (вервь), на території якої було вчинене вбивство, покладався обов'язок пошуку злочинця і видачі його родичам загиблого або ж феодалу. Якщо вервь злочинця не знаходила, то вона сплачувала передбачену законом віру (певну суму на користь князя). Щоправда, вервь могла заплатити віру і за знайденого на її території вбивцю з тим, щоб не видавати останнього в руки феодала чи родичам потерпілого [3, с. 57 — 58]. Текстологічний аналіз статей Руської Правди дозволяє констатувати першу законодавчу спробу самостійного виділення одного з різновидів корисливого вбивства. Так, ст.20 Короткої Правди, ст.ст.5,7 Просторової Правди встановлювали кримінальну відповідальність за вбивство в розбої дворецького (огнищанина) [4, с.83]. Вбивство в розбої у Київській Русі вважалося особливо тяжким злочином. Тут убивця не мав права розраховувати на допомогу общини (верві) у виплаті грошової віри — він разом із сім'єю видавався «на поток і розграбування», що автоматично тягло за собою вигнання з общини, перетворення у холопів дружини і дітей злочинця [5, с.87]. Вбивство у розбої було не просто корисливо-насильницьким злочином, воно носило ще й політичний відтінок. Княжа знать, сконцентрувавши у своїх руках грошові та майнові ресурси, автоматично перетворювалася у найбільш віктимогенну частину населення, тому природно, що криваві розбої спрямовувалися саме проти неї. Попередити розбої князь і його оточення намагалися шляхом надання кримінальному покаранню нової функції — залякування. Кара за вбивство у розбої знаходила свій вираз у постановці поза законом не тільки вбивці, але й членів його родини, що за задумом законодавця повинно було утримати порушників закону від злочинних посягань. Втім, навіть такі репресивні заходи не сприяли покращенню криміногенної ситуації. Вбивства у розбоях ставали розповсюдженим явищем і становили серйозну небезпеку для владних структур. Всі сподівання змінити ситуацію на краще покладалися на смертну кару. Літопис розповідає про ці події так: «Живяще же Володимир в страсе божи. И умножишася разбойеве, и реша епископи Володимиру: «се умножася разбойници: почто не казниш их?» Он — же рече им: «боюсь греха». Они же реша ему: «ты поставлен еси от бога на казнь злым, а добрым на помиловани: достоить ты казнити разбойника, но со испытаном» [6, с. 119 — 120]. Ідея введення смертної кари за вбивства з корисливих мотивів була схвалена єпархією і реалізована княжою владою. Кримінальна юстиція середньовіччя потрапила під сильний релігійно-ідеологічний вплив. Будь-який злочин розцінювався як тяжкий гріх, тому метою покарання стає спокутування гріха. Останнє супроводжувалося витонченими жорстокими тортурами і закінчувалося стратою розбійників. Каральні функції перейшли до держави, кровна помста набула форми смертної кари — справедливої державної помсти. Головним засобом боротьби з корисливими вбивствами стала смертна кара, яка переслідувала мету залякування і одночасно виконувала функцію захисту майнових інтересів княжої і церковної знаті. Теологічні догми про гріховність людини, недосконалість і спотвореність її духовної основи як схорону пороків благословляли жорстоку практику релігійного і державного свавілля, що призвело до розширення меж злочинного і плекало надію на смертну кару як ефективний засіб приборкання «злої волі» носіїв «каїнової печатки». Панівна мораль засуджувала й оголошувала гріхом жадобу й користолюбство, заздрість і ненависть, вимагала покірності феодалам і церкві.

Водночас перелічені вади не були притаманні виключно простолюдинам, як запевняли релігійні діячі, їх не бракувало і представникам владних структур. Варто згадати вбивство князів Бориса і Глеба їх братом Святополком, котрий прагнув успадкувати абсолютну владу, а разом з нею всі матеріальні ресурси. Та й взагалі, — за свідченням історика, — в кривавих міжусобицях, інтригах і змовах княжі фігури на київському престолі миготіли одна за одною, за 30 років (1146 — 1176) змінилося 28 князів. Більшість із них було вбито з корисливих мотивів [7, с. 96].

Період феодальної роздробленості на Русі (земський період XII — перша половина XIII ст.) ознаменувався децентралізацією великокняжої влади. Амбіційні князі, окрилені наданою можливістю самостійного управління у своїх вотчинах, сприяли розпаду Київської Русі й утворенню численних автономних земель і князівств. Відтак, уся повнота влади сконцентрувалась у руках окремих феодалів, які використовували її для особистого збагачення, примноження власності і розширення територій за рахунок нещадної експлуатації своїх земель і людського ресурсу. Опинившись одноосібними господарями своєї вотчини, феодали упивалися владою, що відкривала необмежені можливості відчутти смак життя, який все більше залежав від величини матеріального достатку. Останній дозволяв впливати на суспільні процеси, займати привілейоване становище, створювати систему переваг. В ієрархії суспільних цінностей на найвищій щабель поступово виходить власність і багатство. Одночасно провідними мотивами суспільної поведінки стають низькі пристрасті, насамперед прагнення до багатства і жага влади з невід'ємними людськими вадами — жадібністю, корисливою експансією, лицемірством, агресивністю. Як свідчить історик, князі вели розкішне, розпусне життя, витрачали великі кошти на розваги і дорогі прикраси, одяг, амуніцію [8, с. 273]. Водночас челядь обкладалася непомірними повинностями, тяжко працювала на землі, постійно потерпала від свавілля і знущань своїх правителів, при цьому кінцевий продукт їхньої праці присвоювався можновладцями. Ненависть до заможних землевласників, заздрість їхньому багатству помножені на усвідомлення власної неспроможності взяти участь у розподілі і споживанні матеріальних благ виливалися у численні розбійні напади з убивствами феодалів. Охорона майнових інтересів правлячої еліти забезпечувалася усією повнотою політичної влади, кримінально-правовими і релігійно-ідеологічними механізмами. Слід враховувати і геополітичні процеси, що мали місце на території колишньої Київської Русі. Слов'янські народи об'єдналися у два самостійних князівства: Володимирсько-Суздальське зі столицею у Москві та Галицько-Волинське із центром у Києві. Втім, кримінальна політика цієї доби в обох князівствах переслідує одну мету — забезпечення станових інтересів феодально-заможних класів. Останні, піклуючись про захист власного майнового становища від розбійних нападів знедолених людей, запровадили розгалужену систему членушкоджуваних покарань кваліфікованих видів смертної кари. Зокрема, у найбільш відомій Псковській судній грамоті, яка включала переважно норми кримінально-правового характеру, так званого звичайного вбивства не виділялося взагалі, натомість убивство у розбої каралося виключно смертною карою [9, с.31].

Період феодальної роздробленості з його численними міжусобицями серйозно похитнув державні засади, підірвав обороноздатність Володимиро-Суздальського князівства, його економічну систему, авторитет державної влади, сприяв ускладненню криміногенної ситуації. Московська влада, керована царськими амбіціями, прагнула будь-що повернути колишню міць і авторитет держави. Головним інструментом боротьби зі злочинністю стає смертна кара, що супроводжується тортурами і відрізняється нечуваною раніше досконалістю і публічністю [10, с.68]. Одночасно вводяться нові різновиди корисливих вбивств. Так, у судєбнику Іоанна III (1497 р.) поряд з убивством у розбої виділяється так звана головна татьба. Попри відсутність єдиних підходів в історико-правовій науці, під цим злочином розумілася крадіжка, що супроводжувалася вбивством. Так, Р.Д.Шарапов аргументовано доводить, що будь-яке вбивство у процесі крадіжки становило елемент головної татьби [11, с.7]. Каралася головна татьба смертною карою. Викладені положення збереглися і в судєбнику Іоанна IV (1550 р.), за часів якого смертна кара стала надзвичайно поширеною, набувши культового значення. Після смерті Івана Грозного Московське царство охопив період смути.

Значним недоліком історикографічних досліджень, які проводилися криміналістами за радянських часів, є малодослідженість пам'яток права, що видавалися на території Галицько-Волинського князівства. Однак, вивчення правових джерел українських земель дозволяє більш об'єктивно висвітлити еволюцію корисливих вбивств. Специфіка розвитку кримінологічної думки на українських землях обумовлена окупаційними процесами епохи Польсько-Литовського гніту (XV — XVI ст.). Потрапивши під протекторат сусідніх держав, насамперед Польщі і Литви (на той час більш високорозвинених, ніж Московське царство), українці отримують нову систему культурно-етнічних цінностей, інші принципи політичного і державного устрою, релігійні устої, і, разом з тим, систему права, покликану забезпечувати політичні та економічні інтереси Речі Посполитої. Найвідомішими пам'ятками права цієї доби є Литовські Статути. Однією з особливостей Литовських Статутів можна назвати те, що в них значна увага приділяється покаранням за різні види вбивств, у тому числі корисливі. Так, розділ 7 артикул 1 Литовського Статуту (1529 р.), а також розділ 11 артикул 1 Литовського Статуту (1566 р.) встановлювали відповідальність за вбивство в розбої із проникненням у житло: «Хто бы на чьй дом умыслне наехал, хотечи его забыти... тот шею тратить, а бой и головщина з имения его близким забитого мает быти плачоно» [12, с. 33]. Із наведеного прикладу видно, що в Литовських Статутах були продовжені традиції, закладені ще в Руській Правді, коли поряд зі смертною карою вбивці призначалися штрафні санкції (система композицій), які, з одного боку, були засобом компенсації сім'ї загиблого, а з другого — поповнювали казну місцевої влади. І це була специфіка кримінально-правової доктрини на території українських земель, на відміну від Москви, де в цей час смертна кара за корисливі вбивства не мала жодних альтернатив.

Окремо в Литовських Статутах виділялося корисливе вбивство шляхтича із засідки на дорозі з метою пограбування, що надавало право потерпілому позбавити життя нападника і звільняло його від сплати головщини і штрафу [13, с.93]. Криміналізація нових різновидів корисливих вбивств пов'язана із загостренням політичної і криміногенної ситуації на поневоленій Україні. Експлуататорська політика польсько-литовської влади, злиденне становище українського селянства, відсутність соціальної справедливості, сприяли утворенню численних, спочатку стихійних, а згодом добре озброєних і організованих банд, які вбивали польсько-литовських окупантів і відбирали їх майно та цінності. Розорення маєтків, розбійні напади на дорогах перетворювалися з акцій протесту на стійкий вид злочинного промислу, що приносив стабільні матеріальні доходи і формував корисливу бандитсько-розбійницьку психологію.

Слід відмітити, що кримінально-правова думка щодо корисливих вбивств у Литовських Статутах була більш прогресивною, ніж у кримінальному законодавстві Московського царату. Так, аналіз ст. 15 Литовського статуту дозволяє переконатися, що законодавець тієї доби (1529 р.) надзвичайно наблизився до сучасного розуміння мотивації корисливих вбивств: «А хто бы брата або сестру забил в надею имения на него приходячюго... то имение на иную братю або сестру приходити и спасти мает..., а таковой сам горлом каран быти» [14, с.72]. Юридична конструкція наведеної статті передбачає корисливу ціль (отримання спадщини), необхідною умовою досягнення якої було вбивство рідних братів та сестер. Думаємо, що введення цього складу злочину зумовлено життєвим укладом і ментальністю українського народу з його загостреним почуттям хазяїна (власника), зі споконвічним розбратом і кровопролиттям під час розподілу спадщини батьків. Водночас, пріоритети кримінально-правової охорони на українських землях, як і російських, залишалися непохитними — власність. Людське життя нічого не варте, якщо воно не підкріплене високим соціальним та матеріальним статусом.

Народно-визвольна війна волелюбного українського народу 1648 — 1654 рр. з-під гніту Речі Посполитої значно змінила закріплену Литовськими Статутами систему норм кримінально-правового характеру. На перший план виходять норми яскраво політичного відтінку, у тому числі ті, що закріплювали відповідальність за посягання на життя гетьмана і козацької старшини. Система корисливих убивств також зазнала політичного впливу, і, перш за все, суворо каралися розбійники, причетні до нападів на старшинську адміністрацію.

В аналізований історичний період на території Московського царства кримінальне законодавство і кримінальна юстиція продовжили розвивати практику смертної кари за вчинення умисних і корисливих убивств, сповідуючи принципи таліона. Монархічна влада пильнувала за натуралістичною, буквальною відповідністю покарання вчиненому злочину, переслідуючи мету еквівалентної відплати і залякування кримінальної частини населення. Криваві літургії охоплюють всю країну і носять видовишно-ритуальний характер [15, с.130]. У такий спосіб монархічна юстиція намагалася не тільки викликати страх перед повторними злочинами, а ще й нав'язати священний жах перед самою владою, яка підтримує такий правопорядок [16, с.128]. Про це свідчать пам'ятки права періоду станово-представницької монархії: статутні книги Розбійного Наказу (1635 — 1648 pp.) і Соборне Уложення (1649 р.). Особливість першого джерела полягає в тому, що воно повністю було присвячене єдиній проблемі — боротьбі з розбоями, які на той час набули характеру епідемії. Розбій, що супроводжувався вбивством представника пануючого класу (ст.10), вважався найтяжчим злочином і карався смертю [17, с.246].

Соборне Уложення 1649 р. продовжило розширювати перелік корисливих убивств. Як самостійний вид виділялося вбивство, вчинене вуличними злодіями: «А которые воры на Москве и в городах воруют, ходя по улицам, людей режут...» [18, с.231]. Особливо виділялося вбивство, вчинене під час крадіжки хліба і сіна (ст.80) [18, с.232]. Осіб, котрі вперше вчинили розбій, що завершився вбивством, і зізналися у цьому під час допитів і тортур, належало покарати смертною карою. Подібна доля чекала і на розбійників, винних у вчиненні неодноразових розбоїв з убивствами і підпалами (ст.21) [18, с.233]. Багаторазове згадування різноманітних варіантів убивств слід розцінювати як недосконалість юридичного мислення, яке компенсувалося численними повторами [19, с. 185]. Проте червоною лінією крізь усі різновиди злочинів проходить принцип призначення смертної кари за будь-яке вбивство, особливо корисливе. З одного боку, репресивний монархічний режим продовжував свято вірити, що смертна кара за розбої і вбивства спроможна бути ефективним попереджувальним засобом вказаної категорії злочинів [20, с.126]. З іншого боку — масове застосування смертної кари — це акт відчаю влади, яка не могла зупинити хвилю корисливо-насилницької злочинності. Публічні страти розбійників і вбивць, витончені форми знущань і тортур, штучне збирання натовпу при виконанні смертної кари покликані продемонструвати населенню силу і справедливість державної каральної машини. Але суспільна практика того часу доводила неефективність попереджувальних заходів. Буденність виконання смертної кари привчила людей не сприймати її як загрозу особистому життю, а зухвала поведінка вбивць і розбійників перед стратою кидала виклик монархічній владі, викликала співчуття і солідарність у населення, збуджувала протестантські настрої у суспільній свідомості, наділяла страчених ореолом героїчного мученика, якого ненависна влада жорстоко закатувала на смерть. Жорстокість і насильство влади не додавали їй популярності серед народу, а навпаки — викликали усвідомлений і неусвідомлений кримінальний протест. Обезземелене селянство поповнювало лави розбійників і душегубів, котрі користувалися підтримкою населення, і, прикриваючись народним гнівом і шляхетними мотивами відновлення соціальної справедливості та перерозподілу матеріальних ресурсів, зазвичай відбирали власність і життя у місцевих купців і поміщиків, представників органів влади і духовенства, а то й просто у заможніших і працюватіших односельчан. За поодинокими винятками зграї розбійників-убивць у своїх злодіяннях керувалися корисливо-утилітарними мотивами, вели споживацько-паразитичний спосіб життя, позбавлений високих духовних і релігійних цінностей та ідеалів. У таких середовищах панувала атмосфера духовної убогості і гріха, жадібності й азарту, задрощів і цинізму, де дзвін монети заглушував поклик совісті і ставав сенсом життя. Для таких осіб людське життя нічого не варте, воно розцінюється лише як перешкода до заволодіння матеріальними благами. Тому численні шибиниці й ешафоти, які катували і страчували фізичну плоть, не могли приборкати спотворену тяжкими соціальними умовами психо-духовну людську сутність.

Епоха абсолютизму Петра I ознаменувалася розвитком кримінального законодавства, особливо юридичної техніки та конструкцій складів злочинів. При Петрі I відмінюється практика локальних кримінально-правових актів і, водночас, кримінальне свавілля місцевої влади. Змінюються й ідеологічні засади боротьби зі злочинами, проголошується, що злочини, перш за все, завдають шкоди державі та державним інтересам, а не особі царя і його авторитету, як це було раніше. Звідси найтяжчі покарання (кваліфіковані види смертної кари) призначаються за військові злочини, злочини проти державної влади та проти життя й здоров'я особи. Серед останньої категорії злочинів слід відмітити криміналізацію принципово нового виду корисливих вбивств — вбивства по найму: «А ежели ж кто для прибыли или в надежде к какой прибыли, договорится, наймется или даст себя подкупить ... тогда оный купно с тем, кто его нанял, подкупил или упросил, колесом разломан, и тела их на колеса положены быть имеют» (Артикул Військовий Петра I (1715 р.): артикул 161) [21, с. 383]. Прогресивність логіки законодавця тієї доби очевидна. Отримання доходу виконавцем убивства відразу після вчинення злочину або у перспективі (корисливий мотив) є необхідною умовою для кваліфікації цього виду злочину. Попереджувальний аспект полягав у покаранні смертю не тільки вбивці, а й особи, яка його найняла, причому вона також фактично отримувала статус убивці. У такий спосіб законодавець намагався посилити загальнопревентивний ефект у попередженні корисливих вбивств. Не останню роль у цьому відіграло виставлення на показ натовпу і залишення на певний час на місці страти тіл корисливих вбивць, розломаних колесом.

Подальші, сповнені величчю й одночасно трагізмом історичні події кінця XVII початку XVIII століття зрештою призвели до поділу України на правобережну, яка опинилася під владою Польщі, та лівобережну, що перебувала під протекторатом Росії. З цього часу поступово основним джерелом права в Україні (у першу чергу на лівобережній Україні) стає законодавство Росії. Найвідомішою пам'яткою права вказаного періоду є збірка «Права, за якими судиться малоросійський народ», яку історики вважають першим Кодексом українського права XVIII ст. Незважаючи на трагічну долю зазначеної збірки, котрій так і не судилося набрати чинності [22, с.349], характер її норм дозволяє простежити особливості кримінальної політики на території українських земель. Текстологічний аналіз п.п.2, 5 артикула 1 дає підстави для висновку, що за основу норм про кримінальну відповідальність за корисливі вбивства були взяті відповідні артикули Литовських Статутів: «Кто бы на чий шляхетский или воинского звания человека дом, гумно, загородный дворъ, или хутор, где скот и иные его пожитки умышленно наеховъ, или нашедъ, там кого нибудь убил всмерть... такового смертию казнити, осечением головы и не токмо самого, но и помощников его» [23, с. 349]. Наведена норма переконливо демонструє пріоритети кримінально-правової охорони майнових інтересів польсько-литовських окупаційних сил. Щоправда окупаційний режим не відрізнявся оригінальністю у виборі засобів попередження корисливих убивств. Традиційно головна роль відводилася найтяжчому покаранню — смертній карі, причому пропонувалося страчувати й помічників корисливих убивць, знову ж таки, з метою залякування кримінальної частини населення. Разом з тим, в артикулі 21 п.3 за «смертное убийство при разбое» встановлювалася смертна кара і грошова компенсація [23, с. 350]. Вважаємо, що перший вид розбою можна вважати кваліфікованим, оскільки тут ідеться про розбій з убивством представника влади при нападі на житло. Звідси й безальтернативна санкція — смертна кара. Натомість, коли йдеться про звичайне вбивство у розбої (без проникнення до житла владної особи), поряд зі смертною карою вбивці пропонується система композицій, що безумовно слід зарахувати до специфіки кримінологічної думки у попередженні корисливих убивств на українських землях, на відміну від абсолютної карально-репресивної політики московського царату.

Подальший розвиток історії призвів до розквіту і могутності Російської імперії, яка поглинула українську державність і остаточно розповсюдила на території України своє законодавство. Суспільно-політичні процеси кінця XVIII початку XIX століття, становлення капіталістичних відносин, інтенсивний розвиток ремесла і мануфактури, науки і культури привели до зміни курсу кримінальної політики у бік гуманізації і соціалізації і тим самим дали поштовх до викристалізування кримінологічної думки попередження злочинності.

Вирішальну роль у цьому відіграли прогресивні ідеї видатних європейських мислителів (Ч. Бекарія, Ш. Монтеск'є, Ф. Вольтера, Д. Дідро, Ж. Руссо та ін.), які знайшли підтримку російських революціонерів-демократів (О.М. Герцена, В.Г. Белінський, М.Г. Чернишевського, М.О. Добролюбова та ін.), українських філософів-просвітників (Т.Г. Шевченко, П.О. Куліша, М.І. Костомарова, М.С. Грушевського та ін.), а також видатних криміналістів царської Росії (І.Я. Фойніцького, С.К. Гогеля, А.А. Жижилєнка, С.В. Познишева, М.М. Гернета та ін.) і радикально змінили суспільну свідомість. Ці авторитетні одностайно засуджували смертну кару як рудимент кримінальної юстиції феодалізму, вбачали корінь зла у соціальних вадах, несправедливому суспільному устрої, а дехто (Ж. Руссо, О.М. Радищев, М.Н. Гернет, Д.А. Писарев) у приватній власності і недоліках економічної системи. Разом з тим, слід зазначити, що вказані діячі розглядали злочинність не як соціальне, а як суто юридичне явище, у зв'язку з чим головні акценти попереджувальної діяльності зміщуються у площину кодифікації та вдосконалення законодавства, котре повинно було забезпечити справедливий суспільний устрій. Основною метою покарання проголошується виправлення злочинця, а лейтмотивом кримінально-правової політики стає ідея попередження злочинності шляхом удосконалення кримінального законодавства [24, с.44, 155 — 157, 195; 25, с.273; 26, с.93, 110 — 113; 27, с.223 — 224; 28, с.167; 29, с.64 — 67; 30, с.17 — 18].

Розвиток капіталістичних відносин, скасування кріпосного права, радикальне реформування всіх галузей суспільного життя відбувалося на тлі гострих суспільних потрясінь, пов'язаних з конфліктом старих (феодальних) і нових (капіталістичних) ідеологічних, економічних, культурних, етичних цінностей.

У нових соціально-історичних умовах знімається теологічне табу на розкішне, сповнене спокус, азарту і задоволень мирське життя. Багатство, гроші, нерухомість, розваги офіційно схвалюються суспільною мораллю і владою, котра, заграючи з багатомільйонною армією люмпенів і злиденного селянства, прагнула перетворити їх на дешеву робочу силу, якої конче бракувало виробництву. Капіталістична ідея заможного життя і всюдозволеності, яка в Росії носила завуальований експлуататорський підтекст, на практиці обернулася для народу глибинною духовною кризою, моральним спустошенням і гріхопадінням. Чотирнадцятигодинний робочий день, мізерна зарплатня, невлаштований і антисанітарний побут, зневіра заганяли людей у депресію, пияцтво і розпусту. Л.Є. Владимиров пише: «...есть слои людей, настолько погруженных въ нравственную и умственную тьму, пьянство, скотский развратъ и привычное насилие, что къ нимъ никогда не проникает ни одного луча ни религии, ни нравственности, ни соціальной етики.... Въ этой злой яме нравственного упадка люди никогда не думают о томъ, что будет черезъ часъ или два, — имеетъ значеніе только то, что происходитъ непосредственно, въ настоящую минуту, и тюрьма представляется часто местом желаннаго и беззаботнаго отдыха после хлопотнаго и голоднаго безделія» [31, с. 32].

Екстримальні умови суспільного буття відкидали на задній план високі морально-етичні цінності і пріоритети. Моральний вакуум заповнювався матеріальними прагненнями, що здебільшого носили елементарні, вітальні форми. За умов відсутності легальних способів задоволення гостроактуальних матеріальних потреб, певна частина населення обирала кримінальний шлях зоволодіння матеріальними благами, які на той час стійко асоціювалися у суспільній свідомості з добробутом і комфортом.

Актуальність теми корисливих убивств знаходить своє підтвердження і в найвідоміших пам'ятках права цієї доби. Насамперед ідеться про «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных» 1845 року, котре оцінюється істориками як перший кримінальний кодекс Росії [32, с.370]. Ст.1453 Уложення одночасно встановлювала кримінальну відповідальність за декілька різновидів корисливих убивств: «когда убийство учинено для ограбления убитого или для получения наследства или вообще для завладения какой либо собственностью его или другого лица» [33, с.294]. Як бачимо, тут законодавець виділив три самостійних різновиди корисливих убивств: а) для пограбування вбитого; б) отримання спадщини; в) заволодіння будь-якою власністю вбитого чи іншої особи. Високий ступінь суспільної небезпечності вказаного складу підтверджувався покаранням: позбавлення всіх прав та майна і заслання на

каторжні роботи від 15 до 20 років або безстроково [33, с.294]. Подібна конструкція була новим етапом удосконалення юридичної техніки, коли в одній нормі об'єднувались усі відомі на той час випадки корисливих убивств, що раніше передбачалися різними статтями. Аналіз кримінального законодавства свідчить про зміщення акцентів кримінальної політики від неминучої смертної кари до застосування майнових санкцій, примусових робіт. Хоча, як було показано раніше, практика застосування зазначених норм тяжіла до смертної кари, що скоріш за все пов'язано із загостренням криміногенної ситуації в аналізованій історичній період. Коментуючи статтю 1453, М.С. Таганцев звернув увагу на те, що корисливе вбивство вважалося кваліфікованим лише у разі, коли намір на його вчинення виникав завчасно, до посягання [34, с.87 — 88]. Такий злочин вважається вчиненим з моменту настання смерті потерпілого, навіть якщо корислива ціль не досягнута, — зазначає Е.Я. Немировський [35, с.314]. І.Я. Фойницький підкреслює, що обов'язковою умовою визнання вбивства як корисливого є вчинення його заради збагачення винного за рахунок вбитого чи іншої особи [36, с.44]. Прогресивні ідеї видатних криміналістів частково були втілені в Кримінальному Уложенні 1903 року, де п.8 ст.386 передбачав кримінальну відповідальність за вбивство, вчинене з корисливою метою [37, с.502]. У такий спосіб законодавець остаточно перейшов від закріплення окремих випадків корисливих вбивств, що найчастіше траплялися на практиці, до створення універсальної конструкції диспозиції, котра охоплювала різноманітні випадки вбивств, вчинені для досягнення корисливих цілей, динаміка яких носила тенедненцію до зростання. На користь такого висновку свідчать окремі дані кримінальної (моральної) статистики щодо страчених злочинців, котрі вчинили навмисні вбивства (у тому числі з корисливих мотивів) з 1896 р. по 1908 р. Так, за період з 1896 р. по 1900 р. за навмисні вбивства на території Росії було страчено 27 осіб; 1901 — 1905 рр. — 36 осіб; 1905 — 1908 рр. — 944 [20, с. 351 — 353]. Кримінальне Уложення зберігало свою чинність до революції 1917 року.

Підбиваючи підсумок історикографічному дослідженню кримінологічної генези корисливих убивств, зазначимо: криміналізація корисливих убивств відбувалася одночасно із зародженням правової системи. Еволюція протиправної корисливої мотивації вбивств відбувалася паралельно з розвитком суспільних та економічних відносин, системи соціальних цінностей і пріоритетів, зміною соціально-політичних формацій і цілком відповідала рівню правового мислення та стану суспільної моралі й духовності населення тієї чи іншої історичної епохи. Найпоширенішими проявами корисливих убивств стали вбивства в розбоях, які спочатку носили протестантський характер, а згодом перетворились у джерело протиправного особистого збагачення. Криміналізована частина суспільства, незважаючи на загрозу смертної кари, не могла утриматися від спокуси заволодіти благами майнового характеру без відповідного еквіваленту праці, постійно удосконалюючи способи корисливих убивств. Останні почали вчинятись у процесі крадіжки, під час розбою із проникненням у житло, із засідки, по найму і т.д.. Розширювався спектр корисливих цілей: пограбування, отримання частини спадщини, заволодіння власністю вбитого чи іншої особи, інші корисливі цілі. Кримінально-правова охорона життя відбивала систему соціальних цінностей того чи іншого історичного періоду, у зв'язку з чим довгий час незмінними пріоритетами залишалися життя і майнове становище представників владних структур. Згодом потерпілими від корисливих убивств ставали всі верстви населення. Корисливі вбивства поступово зайняли провідне місце у мотивації протиправного позбавлення життя людей. Разом з цим знецінювалося людське життя. Протидіяти одному з найнебезпечніших видів злочинів людство намагалося здебільшого каральними засобами. Помилкове судження, що смертна кара спроможна стабілізувати криміногенну ситуацію і знизити рівень корисливих убивств призвело, з одного боку, до кризи інституту кримінального покарання, а з другого, — стало поштовхом для розвитку кримінологічних ідей, пошуку нових засобів впливу на тяжку насильницьку злочинність.

Література

1. Библия. Книга священного писания Ветхого и Нового завета. — М., 1991.

2. *Шаргородский М.Д.* Преступления против жизни и здоровья. — М., 1947.
3. Памятники русского права. — Вып.1. — М., 1952.
4. Правда Русская. Учебное пособие. — М., 1940.
5. Российское законодательство X — XX веков. — Т.1. Законодательство Древней Руси / Под ред. О.И. Чистякова. — М., 1984.
6. *Приселков М.Д.* Троицкая летопись. — М-Л., 1950.
7. *Замалеев А.Ф., Зоц В.Л.* Мыслители Киевской Руси. — Київ, 1987.
8. *Ключевский В.О.* Сочинения. В 9-ти томах. — Т.1. Курс русской истории. — М., 1956.
9. *Стромилова Н.П.* Развитие норм об уголовной ответственности за убийство // История государства и права. — №6. — 2002. — С. 30 — 35.
10. Курс уголовного права. Общая часть. — Т.2: Учение о наказании. Учебник для вузов / Под ред. Н.Ф. Кузнецовой и др. — М., 2002.
11. *Шарапов Р.Д.* Физическое насилие в уголовном праве. — СПб., 2001.
12. *Максимейко Н.* Источники уголовных законов Литовского Статута. — Киев, 1894.
13. Хрестоматия по истории государства и права СССР. Дооктябрьский период / Под ред. Ю.П. Титова, О.М. Чистякова. — М., 1990.
14. Хрестоматія з історії держави і права України. — Т.1. З найдавніших часів до початку ХХ ст. — навч. посіб. у 2 т. — Київ, 1997.
15. *Фуко М.* Наглядати й карати: Народження в'язниці. — Київ, 1998.
16. *Соловьев Э.* Переосмысление талиона // Новый мир. — 2004. — № 1. — С. 123 — 142.
17. Памятники русского права. — Вып.5. Памятники периода сословно-представительной монархии. — М., 1959.
18. Российское законодательство X — XX веков. — Т.3. Акты земских соборов / Под ред. О.И. Чистякова. — М., 1985.
19. *Рогов В.А.* История уголовного права, террора и репрессий в Русском государстве XV — XVII вв. — М., 1995.
20. *Викторский С.Н.* История смертной казни в России и современное ее состояние. — М., 1912.
21. Российское законодательство X — XX веков. В 9 томах. — Т.4. Законодательство периода становления абсолютизма. — М., 1986.
22. *Бойко І.Й.* Держава і право Гетьманщини: Навч. посібник. — Львів, 2000.
23. Права, за якими судиться малоросійський народ. — Київ, 1997.
24. Смертная казнь: за и против / Под ред. С.Г. Келиной. — М., 1989.
25. *Шаргородский М.Д.* Наказание по уголовному праву эксплуататорского общества. — М., 1957.
26. *Здравомыслов Б.В.* Уголовно-правовые взгляды русских революционеров-демократов. — М., 1959.
27. *Вольтер Ф.М.* Избранные произведения по уголовному праву и процессу. — М., 1956.
28. *Грацианский П.С.* Политическая и правовая мысль России втор. половины XVIII в. — М., 1984.
29. *Гогель С.К.* Курс уголовной политики в связи с уголовной социологией. — СПб., 1910.
30. *Гернетъ М.Н.* Уголовное право. Часть общая. Изд-е Н.А. Ходушина. — Херсон, 1913.
31. *Владиміров Л.Е.* Курс уголовного права. — Ч.1. — М., 1908.
32. Історія держави і права України. Підручник. — У 2-х т. / За ред. В.Я.Тация, А.Й.Рогожина, В.Д.Гончаренка. — Т.1. — Київ, 2003.
33. Свод законов Уголовних. — Ч.1. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. — СПб., 1885.
34. *Таганцев Н.С.* О преступлениях против жизни по русскому праву. — Т.2. — СПб., 1871.
35. *Немировский Э.Я.* Советское уголовное право. Часть общая и особенная. — Одесса, 1926.
36. *Фойницкий И.Я.* Курсъ уголовного права. Часть особенная. Посягательство на личность и имущество. — СПб., 1906.
37. Уголовное уложение 1903 г. — СПб., 1904.

Надійшла до редакції 10.09.2004 р.